

Een doorleefd karakter

Fort Honswijk gerestaureerd

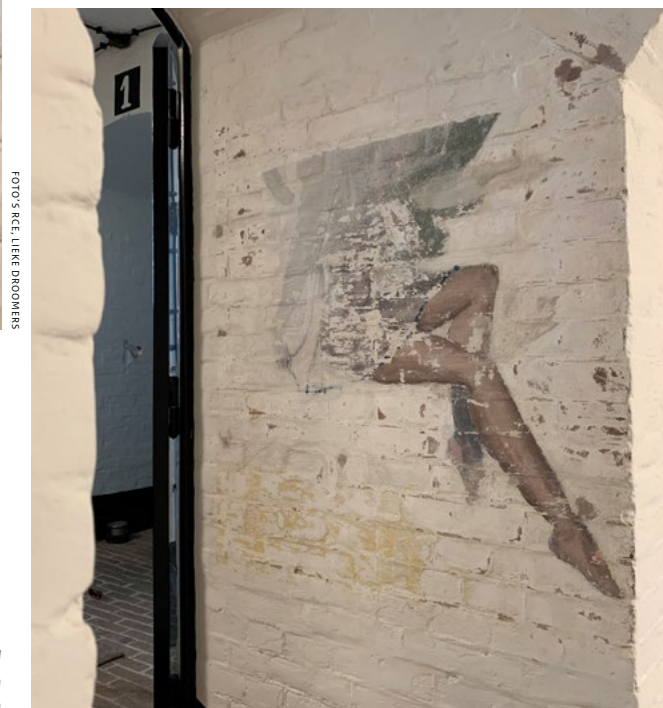
Niet ver van Utrecht ligt sinds 1841 Fort Honswijk. Vandaag de dag speelt het verdedigingswerk geen militaire rol meer. Het is in de afgelopen jaren gerestaureerd, met behoud van zijn doorleefde karakter. Daarbij ging de aandacht naar onder meer duurzame verwarming, aangrijpende muurtekeningen en de grote inlaatsluis.

BERNICE CRIJNS, JACOB KNEGTEL, LODEWIJK VAN ROIJ & MARK VRIELINK

Fort Honswijk is terughoudend gerestaureerd. Slechts verder verval is voorkomen. Het fort maakt deel uit van de Hollandse Waterlinies en is tussen 1841 en 1888 aangelegd

Een van de driehonderd schilderijen, tekeningen en teksten op de muren

FOTO'S RCE, LIJKE DROOMERS

Fort Honswijk maakt onderdeel uit van het werelderfgoed Hollandse Waterlinies. Het is in meerdere periodes tussen 1841 en 1888 bij het Utrechtse buurtschap Honswijk aangelegd en had een belangrijke functie. Zo vormde de rivier de Lek een brede opening in de verdediging, die een versterking met afweergeschut noodzakelijk maakte. Een andere rol was de bewaking van de inlaatsluis van het naastgelegen Inundatiekanaal. Via dit kanaal en de Schalkwijkse Wetering konden een groot deel van het Eiland van Schalkwijk en het gebied ten zuidoosten van de stad Utrecht onder water gezet worden. Hier zijn de verdedigingswerken voor een groot deel bewaard gebleven. Dat komt mede dankzij restauratiewerkzaamheden die de afgelopen jaren met advies van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn uitgevoerd.

Bij Fort Honswijk is de oorspronkelijke werking van de Hollandse Waterlinies nog goed herkenbaar. De linies vertellen het bijzondere verhaal van de verdediging van ons land met water als bondgenoot. In oorlogssituaties werden hier namelijk brede stroken land onder water gezet. Zo werd dit onbegaanbaar voor soldaten, karren en paarden. Tegelijkertijd was het water te ondiep om met boten doorheen te varen. Door water op deze manier in te zetten konden we het economische hart van het land tegen de vijand beschermen. In 1935 is Fort Honswijk als gevangenis gebruikt. Dat gebeurde nadat Nederland met de Gestapo in Berlijn had afgesproken om inlichtingen over communistische activiteiten van bepaalde mensen uit te wisselen. Tijdens de mobilisatie van 1939 en 1940 waren er Nederlandse soldaten gevestigd, maar op 14 mei werd het fort zonder slag of stoot door het Duitse leger ingenomen.

Opslag

De Hollandse Waterlinies vormen één verdedigingsgordel van meer dan tweehonderd kilometer. Door de opkomst van het vliegtuig verloren ze hun

De vleermuizen in de fortoren mogen daar rustig blijven wonen

oorspronkelijke functie. De forten werden na de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk nog voor opslag gebruikt. Ook hebben er leden van de Nationaal-socialistische Beweging gevangen gezeten. Aan het einde van de Koude Oorlog begon Defensie met het afstoten van veel forten en ontstond er steeds meer interesse voor de historische, ecologische en recreatieve waarde van de Waterlinies. De forten kwamen

In oorlogssituaties werden hier brede stroken land onder water gezet

in handen van onder andere Staatsbosbeheer, provincies, gemeenten, natuurorganisaties en particulieren, en kregen nieuwe functies. Inmiddels is dit linielandschap vol ingenieuze waterwerken en forten uitgegroeid tot een reeks bijzondere gebieden met een belangrijke rol voor recreatie en natuurbeleving. In 2016 kocht de gemeente Houten Fort Honswijk van het Rijk en gaf de exploitatie in handen van een stichting. Het kreeg gebruikers als een grafisch ontwerper en een bierbrouwer, en werd voor evenementen verhuurd. Toen was al duidelijk dat er veel moest gebeuren om het fort weer in goede staat te brengen. Bij de restauratie verstrekte de Rijksdienst subsidie om de rijksmonumentale gebouwen te herstellen, beter toegankelijk te maken en te verduurzamen. Ze worden nu via aquathermie verwarmd. Een deels verzonken betonnen kokerschietbaan uit 1959 dient daarbij als installatieruimte. Hierin staan pompen en warmtewisselaars opgesteld. Water wordt uit de gracht gepompt en gefilterd. Nadat er warmte aan is onttrokken stroomt het twee graden kouder weer de gracht in.

Zonnepanelen

Vanuit de schietbaan zijn leidingen richting de gebouwen aangelegd, waarop vloerverwarming is aangesloten. In een enkel gebouw is door zijn

Als test is al een deel van de voor de waterlinie essentiële inlaatsluis vrij gelegd

» beperkte omvang met infraroodpanelen in de warmtevraag voorzien. Een deel van de benodigde elektriciteit wordt door zonnepanelen op een recent gebouw opgewekt. Nu de restauratie is afgerond is Stichting Fort Honswijk in gesprek met een exploitant die voor langere tijd een functie aan het complex zal geven. Bij de eerste gesprekken tussen de gemeente, de architect, de aannemer en de dienst kwam naar voren dat zij de wens koesterden het doorleefde karakter van het fort zo veel mogelijk te behouden. Dit werd het uitgangspunt voor de restauratie. Deze visie komt ook voort uit de aanwezigheid van vele soorten vleermuizen in met name de forttoren. Voortaan wordt de toren alleen voor de huisvesting van deze dieren gebruikt. Bezoekers mogen hem slechts tijdens rondleidingen betreden, als de vleermuizen niet worden verstoord. Bovendien is het zo dat in het fort niet alleen de gebruikelijke nummers van vertrekken en britsen op de muren geschilderd zijn. Vrij onopvallend illustreren ruim driehonderd andere teksten en tekeningen op vaak aangrijpende wijze het verleden van het militaire complex. Het gaat om namen, data, handtekeningen en tekeningen. Ze zijn uit verveling, angst of opbeuring in de witsellagen en baksteen gekrast. Met potlood is getekend en gerekend, variërend van onduidelijke krabbels en optelsommetjes tot spotprenten en stripfiguren. Enkele zijn met krijt of waterverf uitgewerkt. Vrijwilligers van Stichting Honswijk-Everdingen brachten ze allemaal in kaart. Het zijn tekens van gemobiliseerde soldaten, geïnterneerde vluchtelingen, opgesloten krijgsgevangenen en collaborateurs.

Kwetsbare staat

Ze dateren uit alle gebruiksfases van het fort en brengen de bezoeker direct in contact met de situatie van oorlogsdreiging of bestaansonzekerheid van de makers. Dat maakt ze meer dan de moeite

waard om te behouden. Maar het potlood, het krijt en de verf bevonden zich in een kwetsbare staat. Een terughoudende aanpak met behoud van patina vormde het uitgangspunt voor de conservering. Deze aanpak sluit aan bij de gehele restauratie van het fort: conserveren van de huidige toestand en verder verval voorkomen. Hierbij adviseerde de Rijksdienst de gemeente, de aannemer en de restauratoren van Stichting Restauratie Atelier Limburg steeds af te wegen hoe de conservering het beeld van het gebouw of de ruimte zou beïnvloeden. Voor de teksten en tekeningen betekende dit dat de restauratoren eerst het spinrag, de stofdraden, de schimmel en de insecten hebben verwijderd. De ongunstige bouwysische omstandigheden veroorzaken zout en schimmels die de levenstekens en onderliggende verf- en pleisterlagen aantasten.

Restauratoren zetten het pleisterwerk achter de teksten en tekeningen vast

Soms zijn ze vervaagd of deels overgewit. Om verder materiaalverlies te voorkomen is de losse pleister geconsolideerd en aan de randen gezekerd. Verder is de schade niet bijgewerkt. Aan de buitenkant kregen enkel houten en metalen onderdelen een noodzakelijke lik verf. Bij de door vleermuizen bewoonde

Dit vormt een mooie aanleiding om de inlaatsluis opnieuw zichtbaar te maken

forttoren en binnen bleef dat zo veel mogelijk achterwege. De bewaarde ouderdomspatina van het interieur draagt nu bij aan een indringende beleving van het grimmige fortleven.

De Lekdijk

Kronkelend door het werelderfgoed ligt de rode draad van dit gebied, de Lekdijk. Als bandijk of winterdijk beschermt hij sinds de middeleeuwen het lager gelegen veengebied langs de Lek tegen het vele water dat vanuit de Rijn wordt aangevoerd. Fort Honswijk kwam in 1841 midden op deze waterkering uit de twaalfde eeuw te liggen. Daardoor ging de aarden omwalling van het fort ook als dijklichaam dienst doen. Het landschap was namelijk de drager van het verdedigingssysteem en de dijk speelde daar de hoofdrol in. De grote inlaatsluis bij Fort Honswijk werd in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw tijdens een verzwaring in het dijklichaam verstopt. Maar de verzwaarde dijk biedt vandaag onvoldoende bescherming tegen overstromingen in ons veranderende klimaat. Daarom wordt de Lekdijk opnieuw versterkt.

Voor de fortomwalling is het gevolg miniem. Wel vormt de versterking een mooie aanleiding om de historische inlaatsluis opnieuw zichtbaar te maken. Bij het graven van proefsleuven kwamen delen hiervan in goede staat tevoorschijn. In samenwerking met de gemeente, de provincie en Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden kijkt de Rijksdienst nu naar een passende manier waarop de sluis geheel vrij kan worden gelegd. Niet alleen als onderdeel van de dijk, maar ook als bron van inspiratie en expertise. Ons erfgoed langs de rivieren herbergt namelijk waardevolle kennis over het waterbeheer en het gebied. Deze kennis kunnen we vandaag zelfs koppelen aan andere transformaties in verband met het veranderende klimaat, waarmee we het verleden een toekomst kunnen geven. ☒

Bernice Crijns, specialist kleur en schilderingen, Jacob Knegt, adviseur erfgoed en water, Lodewijk van Roij, adviseur erfgoed en ruimte, en Mark Vrieling, adviseur bouwkunde, alle vier bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droegen met expertise aan deze restauratie bij, b.crijns@cultureelerfgoed.nl, j.knegt@cultureelerfgoed.nl, l.van.roij@cultureelerfgoed.nl, & m.vrieling@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Nico van der Woude en Lieke Droomers.